

ΒΟΥΛΑ Ν. ΜΠΑΡΔΑΝΗ

## Τὸ χρονικὸ τῆς εὗρεσης καὶ τῶν πρώτων δημοσιεύσεων τοῦ διαγράμματος τῶν Μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας

εἰς μνήμην Γιάννη Α. Πίκουλα·  
χαῖρε καὶ εἰν Ἄϊδαι

Τὸ διάγραμμα τῆς τέλεσης τῶν Μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας<sup>1</sup> (*JG V 1, 1390*) εἶναι ἴσως ἡ πλέον γνωστὴ καὶ σχολιασμένη βιβλιογραφικὰ<sup>2</sup> ἐπιγραφή τῆς Πελοποννήσου ἐξαιτίας τοῦ περιεχομένου, τῆς χρονολόγησής καὶ τοῦ τύπου εὐρέσεώς της, ἔχοντας προξενήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ κυρίως, ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ θέματα λατρείας καὶ ἱστορικής τοπογραφίας. Ἡ ἐπιγραφή ὡς πρὸς τὸν τύπο της ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν *ιερώων νόμων*. Περιέχει τὶς διατάξεις, τὸν κανονισμό δηλαδή ποῦ ὀρίζει τὴ διαδικασία τῆς τέλεσης τῆς μυστηριακῆς ἐορτῆς, ποῦ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο ὀνομάζει διάγραμμα· ὁ ὅρος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ λατίν. *edictum*, πρβλ. Πλουτ. *Βίοι, Μάρκ.* 24.13: καὶ γὰρ τὰ διαγράμματα τῶν ἀρχόντων Ἕλληνες <μέν> διατάγματα, Ῥωμαῖοι δ' ἔδικτα προσαγορεύουσιν. Ἡ ἐπιγραφή σχετίζεται εὐθέως μὲ τὸν χρησμὸ ποῦ ζήτησε καὶ ἔλαβε ἡ πόλις τῶν Μεσσηνίων ἀπὸ τὸ μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθαέος τοῦ Ἄργους περὶ τῆς θυσίας καὶ τῶν μυστηρίων (*Syll<sup>3</sup> 735, 2ος/1ος αἰ. π.Χ.*). Δὲν προκύπτει οὔτε ἀπὸ τὸν χρησμὸ οὔτε ἀπὸ τὸ διάγραμμα ἂν πρόκειται γιὰ τὴν καθιέρωση ἢ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν Μυστηρίων. Τὸ διάγραμμα εἶχε χρονολογηθεῖ μὲ βάση τὴν ἀναφορὰ ἔτους (στ. 10, 52, 54, 90) στὸ 91 π.Χ.

---

Εὐχαριστῶ πολὺ τοὺς ἐκδότες τοῦ *Γραμματεῖον* γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἀρθροῦ καὶ τὴν Γεωργία Μαλούχου γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν καθηγ. Πέτρο Θέμελη καὶ στὴ συνάδελφο Εὐη Λαμπροπούλου, ἀρχαιολόγο τῆς ΕΦΑ Μεσσηνίας, γιὰ τὶς συζητήσεις ποῦ εἶχαμε γιὰ ὀρισμένες πτυχὲς τοῦ θέματος, καὶ στὸν Ἄγγελο Ματθαίου γιὰ τὶς ὑποδείξεις του.

1. Ἦταν τὰ σεβαστότερα μετὰ τὰ Ἐλευσίνια, ἐτελοῦντο κατ' ἔτος (στ. 73-74, 93) καὶ λάμβαναν χώραν μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πausanίου στὸ Καρνάσιον ἄλλος τοῦ Στενυκληρικῶν πεδίου (Καρνεάσιον στὴν ἐπιγραφή), ὁπὼ στάδια ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀνδανία (Πaus. 4.33.4-6). Γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Καρνείου καὶ τὰ Κάρνεια, βλ. Π. Θέμελης, *Τὰ Κάρνεια καὶ ἡ Ἀνδανία*, στὸν τόμο Ε. Σημαντῶνη-Μπουρνιά, et al. (επιμ.), *ἀμύμονα ἔργα. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκη*, (Σειρὰ δημοσιευμάτων περιοδικοῦ *Αρχαιολογία*, ἀρ. 5), Αθήνα 2007, 514-525.

2. *Syll<sup>3</sup> 736 [Hiller]*: E. Schwyzer, *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potiora*, Leipzig 1923, ἀρ. 74· F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris 1969, ἀρ. 65· Nadine Deshours, *Les mystères d' Andania: étude d' épigraphie et d' histoire religieuse*, (*Scripta Antiqua* 16), Bordeaux 2006· Laura Gawlinski, *The Sacred Law of Andania. A New Text with Commentary*, (*Sozomena. Studies in the Recovery of Ancient Texts* 11), Berlin/Boston 2012. Διαπραγμ.: Π. Κ. Γεωργούντζος, *Τὰ Μυστήρια τῆς Ἀνδανίας*, *Πλάτων* 31 (1979) 3-43· M. Zunino, *Hiera Messeniaka: La Storia religiosa della Messenia dall'età micenea all'età ellenistica*, Udine 1997, 301-334· P. Scarpi (ed.), *Le religioni dei misteri II: Samotracia, Andania, Iside, Cibele e Attis, Mitraismo*, Milano 2003, 103-153· K. Clinton, *Journeys to the Eleusinian Mysteries (with an Appendix on the Procession at the Andanian Mysteries)*, στὸν τόμο W. Friese et al. (eds), *Ascending and descending the Acropolis. Movement in Athenian Religion*, (*Monographs of the Danish Institute at Athens* 23), Aarhus 2019, 170-176.

(σύμφωνα με τὸ Ἀχαιϊκὸ σύστημα χρονολόγησης). Ὁ καθηγ. Πέτρος Θέμελης κατέβασε τὴ χρονολόγηση στὸ 24 μ.Χ. (με βάση τὸ λεγόμενον Ἀκτιακὸ σύστημα), προκαλώντας διχογνωμία μεταξύ τῶν ἐρευνητῶν.<sup>3</sup>

Πρόκειται γιὰ μακροσκελὲς κείμενο (194 στίχοι), χαραγμένο στὴν πρόσθια (στ. 1-116) καὶ τὴ δεξιὰ πλευρά (στ. 117-194) δύο θραυσμάτων ἀσβεστολιθικῆς στήλης, με κυμάτιο ἄνω, ποὺ ἔχει ἀποκρουσθεῖ (εἰκ. 1). Τὰ θραύσματα εἶναι ἐντοιχισμένα ἐκατέρωθεν τῆς κύριας (νότιας) θύρας τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ἐνοριακοῦ ναοῦ τοῦ χωριοῦ Κωνσταντῖνοι τοῦ δήμου Οἰχαλίας τῆς Μεσσηνίας, τὸ ἄνω θραῦσμα τῆς στήλης (Α, στ. 1-54) δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ καὶ τὸ κάτω θραῦσμα (Β, στ. 55-116) ἀριστερά (εἰκ. 2).

Σκοπὸς τοῦ ἄρθρου εἶναι τὸ χρονικὸ τῆς εὑρεσης καὶ τοῦ ἐντοιχισμοῦ τῶν θραυσμάτων, καθὼς καὶ τῶν πρώτων δημοσιεύσεων, τὶς ὁποῖες χρωστάμε στὸ πάθος καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀντωνίου Πέτρου Βλαστοῦ,<sup>4</sup> ποὺ ἦταν τότε διευθυντὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου (σχολάρχης) τῆς Ἀνδρίτσαινας, καὶ στὴ διορατικότητα καὶ τὴν ὀξύνοια τοῦ Στεφάνου Ἀθανασίου Κουμανούδη.

Ἡ πρώτη παρουσίαση τῆς ἐπιγραφῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν Κουμανούδη στὴν ἐφημ. «Ὁ Φιλόπατρις», 29 Νοεμβρίου 1858, ἀριθ. 199, *Ἐπιγραφή ἀνέκδοτος ἐκ Μεσσηνίας*, με βάση τὴν ἐπιστολὴ καὶ τὰ δύο ἀντίγραφα ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Βλαστός<sup>5</sup> (μεγαλογράμματη καὶ μικρογράμματη μεταγραφὴ) στὶς 14 Νοεμβρίου 1858. Ὁ Κουμανούδης ἔσπευσε νὰ δημοσιεύσει

3. Βλ. Π. Θέμελης, ὅ.π. (σημ. 1), 522-523. Τὶς ἀπόψεις τῶν μελετητῶν γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς με βάση τὸ Ἀχαιϊκὸ ἢ τὸ Ἀκτιακὸ σύστημα χρονολόγησης συγκεφαλαιώνει ἡ Ἀνδρονίκη Μακρῆ, Παρατηρήσεις περὶ τῆς Ἀχαιϊκῆς καὶ τῆς Ἀκτιακῆς χρονολόγησης στὴν ἀρχαία Μεσσηνία, στὸν τόμο Π. Θέμελης, Μ. Σπαθῆ, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Ἱερά καὶ Λατρεῖες τῆς Μεσσηνίας. Ἀπὸ τὰ ἀρχαία στα βυζαντινὰ χρόνια, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου (Ἀθήνα 25 Οκτωβρίου 2014)*, Ἀθήνα 2017, 218-219.

4. Ὁ Ἄντ. Π. Βλαστός γεννήθηκε στὴ Μήλο τὸ 1831, ὅπου καὶ διδάχτηκε τὰ πρώτα γράμματα· τὶς γυμνασιακὲς τοῦ σπουδὲς ὀλοκλήρωσε στὴ Σύρο. Πρωτοδιορίστηκε ἐλληνοδιδάσκαλος στὶς Σπέτσες στὶς 7 Μαρτίου τοῦ 1856 καὶ στὶς 22 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου μετατέθηκε στὴν Ἀνδρίτσαινα, στὴν ὁποία ὑπρέτησε ὡς διευθυντὴς τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνικοῦ Σχολείου μέχρι τὸ 1860. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Σ. Μ. Συμεωνίδης, Ἀντώνιος Π. Βλαστός, ἓνας διακεκριμένος Μηλιὸς δάσκαλος, ἐφημ. *Μήλος*, φ. 231, 31 Ἰανουαρίου 1998.

5. Ὁ Βλαστός μετὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ διδασκαλικοῦ πτυχίου (1854) σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο, βλ. Σ. Μ. Συμεωνίδης, ὅ.π. Ἀσφαλῶς καὶ εἶχε καθηγητὴ τὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1854 εἶχε γίνῃ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδίασμα Βιογραφίας*, (ΒΑΕ, ἀρ. 190), Ἀθήνα 1999, 29-32. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ πιθανὸν εἶχε ἀναπτυχθεῖ μεταξύ φοιτητοῦ καὶ καθηγητοῦ, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ στέλνει στὸν Κουμανούδη τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ Κουμανούδης διαδραματίζει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα. Ὁ Βλαστός εἶχε στείλει τὴν ἴδια περίοδο ἀντίγραφα καὶ στὸν Κυριακὸ Πιττάκη, Γενικὸ Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων, τὰ ὁποῖα δημοσίευσε στὸ φυλλ. 51 τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς* τοῦ 1859 [ἀρ. 3483 (*ἸνΟ* 484), 3487 (*ἸνΟ* 121), 3493 (*IG* V 2, 419) καὶ 3586 (*IG* XII 3, 115)], πρβλ. Γεωργία Ε. Μαλούχου, *ΑΡΜΑ 7: Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικῆς περιόδου πρώτης 1837-1860*, *Εὑρετήριον ὀνομάτων καὶ λέξεων τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων χρόνων*, (ΒΑΕ ἀρ. 312), Ἀθήνα 2017, 31, ὑπὸ τὰ λ. Βλαστός Α., Βλαστός Π. [τὸ ἀρχικὸ τοῦ ὀνόματος ὀφείλεται σὲ σφάλμα τοῦ Πιττάκη], Βλαστός, σχολάρχης [καὶ τὰ τρία ὀνόματα ἀφοροῦν στὸ ἴδιο πρόσωπο]. Ἀπορίας ἄξιον εἶναι γιὰτὶ δὲν ἔστειλε ἀντίγραφο καὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐπιγραφῆς τῶν Μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας καὶ στὸν Πιττάκη, τὸ ὁποῖο ἔκανε ὅταν βρῆκε στὶς ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1859 τὴν ἐπιγραφὴ *IG* V 2, 419 στὴ Φιγάλεια, ἔστειλε δηλ. ἀντίγραφα καὶ στὸν Κουμανούδη (ἐφημ. *Ὁ Φιλόπατρις*, 1 Ἰουλίου 1859, ἀριθ. 231) καὶ στὸν Πιττάκη (*Ἐφημ. Ἀρχ.* 1859, ἀρ. 3493). Τὸ 1871 ὁ Βλαστός, σχολάρχης τότε στὴν Ἐρμούπολη, ἐξελέγη ὡς «ἔχων πείραν εἰς τὰ ἀρχαιολογικὰ» ἀπόστολος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας στὴν Πελοπόννησο, στὸ πλαίσιο τοῦ ἔργου τῆς ἐφορευσεως στὶς ἐπαρχίες, βλ. *ΠΑΕ* 1872, 14.

Τὸ χρονικὸ τῆς εὑρεσης καὶ τῶν πρώτων δημοσιεύσεων τοῦ διαγράμματος τῶν Μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας

τὴν ἐπιγραφήν σὲ ἐφημερίδα πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ,<sup>6</sup> μὲ βραχύτατες παρατηρήσεις, ὅσες ἐν τάχει μπόρεσε νὰ κάνει, «ἐπειδὴ ἐξ οἰκείας πείρας ἐμάθομεν, ὅτι ἡ ἀναβολὴ παρ' ἡμῖν ἀντὶ νὰ γίνηται ὠφέλιμος εἰς τὰ φιλολογικὰ ἔργα, μόνον ψυχρότητα φέρει καὶ ὀλοτελὴ αὐτῶν παραμέλησιν». Παρέθεσε ὡς εἰσαγωγὴ τοῦ κειμένου ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βλαστοῦ:

«Πρὸ τεσσάρων ἡμερῶν μεταβάς εἰς Καλάμας ὡς μάρτυς παρὰ τῷ ἐκεῖ Δικαστηρίῳ ἐπληροφορήθην, ὅτι ἀνεκαλύφθησαν ἐπιγραφαὶ εἰς τι χωρίον τοῦ Δήμου Ἀνδανίας λεγόμενον Κωνσταντίνοι. [...] Ἔσπευσα λοιπὸν πάραυτα κατὰ τὴν εἰς Ἀνδρίτσαιναν ἐπάνοδόν μου νὰ ἐπισκεφθῶ τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας, ἃς εὗρον ἐντετειχισμένας ὡς παραστάτας τῆς θύρας τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Κωνσταντίνου, τοῦ πολιούχου τῆς κώμης τῶν Κωνσταντίνων. Εἶναι δὲ δύο πλάκες λίθου σκληροῦ τετράγωνοι, σχεδὸν ἐνὸς Γαλλομέτρου, αἵτινες ἀπετέλουν ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν λίθον, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν, περιέχουσαν διάγραμμα τῆς ἐξωτερικῆς τελετῆς τῶν Μυστηρίων τῶν Μεγάλων Θεῶν. [...] Ἀνεκαλύφθησαν δὲ μακρὰν τοῦ χωρίου 7. λεπτὰ τῆς ὥρας εἰς τινὰ θέσιν καλουμένην *Καμάραις* ἢ *Κεφαλόβρυσον* ἢ *Διβάρι*, περὶ τὰ μέσα τοῦ Σεπτεμβρίου, εἰς θέσιν ἔνθα ἀνακαλύπτονται καθ' ἐκάστην τάφοι, λάρνακες, ἀγγεῖα, καὶ διάφοροι ἄλλες ἀρχαιοτήτες, ὡς κιονόκρανα κλ., ὅπου ἀναμφιβόλως ἦτο ὁ ναὸς τῆς Δήμητρος πρὸς τὴν κρήνην (Κεφαλόβρυσον), καὶ ὡς ἐκ τῶν ἐκεῖ ἀρχαιοτήτων καλεῖται ἡ θέσις καὶ *Παλάτι*, πλησίον τῆς ὁποίας σώζονται καὶ ἐρείπια τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφόρων. Ἀνεύρον δὲ ταύτας οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Κωνσταντίνων, ἀναζητοῦντες μάρμαρα διὰ τοὺς παραστάτας τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωρίου τῶν. Εἶναι δὲ ἡ θέσις αὕτη πιθανώτατα ἢ καλουμένη *Οἰχαλία* ἢ *Καρνάσιον ἄλσος*, ὡς ἀκριβέστατα καὶ συμφωνότατα πρὸς τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς περιγράφει αὐτὴν ὁ Παυσανίας».

Τὰ ἀντίγραφα τοῦ Βλαστοῦ περιελάμβαναν μόνον τὴν ἐπιγραφήν τῆς πρόσθιας πλευρᾶς, ἀφοῦ εἶδε τὰ δύο θραύσματα ἐντοιχισμένα. Ἀπὸ τὰ γραφόμενά του δὲν προκύπτει ἂν ἡ στήλη βρέθηκε κομμένη στὰ δύο, ἢ ἂν τὴν ἔκοψαν οἱ χωρικοί, ὥστε νὰ εἶναι εὐκολότερη ἢ μεταφορὰ τῆς μέχρι τὴν ἀνεγειρόμενη τότε ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ Κωνσταντίνοι. Ὁ Κουμανούδης δημοσίευσε τὸ μικρογράμματο ἀντίγραφο τοῦ Βλαστοῦ, διατηρώντας, παρὰ τὶς εἰκασίαις του γιὰ συμπληρώσεις, καὶ τὰ κενὰ διαστήματα καὶ τὰ κεφαλαῖα γράμματα στὰ δυσανάγνωστα σημεῖα, «πρὸς πίστῳσιν τοῦ τί ἀνέγνω ὁ Βλαστός». Ἦλπιζε πάντως νὰ λάβει προσεχῶς καὶ ἄλλο πληρέστερο καὶ ἀκριβέστερο ἀντίγραφο ἀπὸ τὸν Βλαστό, ἐξάλλου τοῦ εἶχε ζητήσει περισσότερες πληροφορίες περὶ τῶν λίθων καὶ τοῦ εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴν γιὰ τὸ κείμενο τῆς δεύτερης πλάκας.

---

6. «Γράφομεν δὲ ἐν ἐφημερίδι πολιτικῇ, ἀφοῦ κρίμασιν οἷς οἶδε κύριος δὲν ἔχομεν οἱ φιλολογοῦντες ἴδιον περιοδικὸν σύγγραμμα, ἐνῶ οἱ ἰατροὶ ἔχουν τρία». Τὴν εὐχὴ νὰ παύσει ἢ ἀνάγκη τῆς ἐκδοσης ἐπιγραφῶν σὲ πολιτικὰς ἐφημερίδας ἐκφράζει καὶ στὴ δημοσίευση ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴ Φιγάλεια, πάλι κατ' ἀντίγραφον τοῦ Βλαστοῦ (*IG V 2*, 419): «Παραδίδων οὕτως εἰς τὴν μελέτην τῶν φιλορχαίων τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, εὐχομαι νὰ παύσῃ πλέον παρ' ἡμῖν ἢ ἀνάγκη τοῦ ἀρχαιολογεῖν ἐν ἐφημερίδι πολιτικαῖς.» (ἐφημ. *Ὁ Φιλόπατρις*, 1 Ἰουλίου 1859, ἀριθ. 231). Ὁ καημὸς τοῦ Κουμανούδη γιὰ τὴν ἔλλειψη φιλολογικοῦ συγγράμματος θὰ ἐκπληρωθεῖ δύο σχεδὸν χρόνια ἀργότερα μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ *Φιλίστωρ* (Ἰανουάριος 1861 – Μάϊος 1863), στὸ ὁποῖο δημοσίευσε πλῆθος ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν.

Ἡ ἐλπίδα του εὐδοόθηκε! Ὁ Βλαστός ἔκανε δεύτερη αὐτοψία καὶ ὁ Κουμανούδης προέβη σὲ δεύτερη ἔκδοση: Ἡ Μεσσηνιακὴ περὶ μυστηρίων ἐπιγραφή δεύτερον ἐκδιδόμενη πληρεστέρα καὶ μᾶλλον διορθωμένη, ἔφημ. *Ὁ Φιλόπατρις*, 5 Ἰανουαρίου 1859, ἀριθ. 204.<sup>7</sup>

«Ὁ φίλος ἡμῶν μετέβη τῇ 12 τοῦ παρόντος μηνός [Δεκεμβρίου] ἐξ Ἀνδριτσαινῆς εἰς Κωνσταντίνους, καίτοι πυρέσσων ὀλίγον, καὶ ἀντιγράψας τὸ δεύτερον τοὺς λίθους ἀκριβέστερον, ἔστειλεν ἡμῖν ἐν ἐπιστολῇ τῆς 17 τοῦ παρόντος ἄλλας τε πληροφορίας περὶ τῶν λίθων ὅσας τοῦ ἐζητήσαμεν, καὶ τὸ κυριώτερον, ἀντίγραφον τῆς δευτέρας πλακὸς πληρέστερον κατὰ 18 ὅλους στίχους. Προσέτι δὲ μᾶς βεβαιοί, ὅτι αἱ δεξιαὶ πλευραὶ ἀμφοτέρων τῶν λίθων αἱ ἐνφοδομημέναι ἐν τῷ τοίχῳ τῆς ἐκκλησίας, εἶναι πλήρεις γραμμάτων, καθ' ἃ αὐτὸς εἶδεν ἰδίους ὀφθαλμοῖς, ἀφαιρέσας δὺν μικροὺς λίθους ἀπὸ τὰ πλάγια. [...] Ἀποφασίζομεν δὲ σήμερον νὰ δώσωμεν τοῖς φιλαρχαίοις δευτέραν ἔκδοσιν τῆς ἐπιγραφῆς, ἵνα μὴ ἐπὶ πολὺ περιμένωσι μετὰ τὴν πρώτην ὑπόσχεσίν μας, ἂν καὶ ἐννοοῦμεν ὅτι καὶ τρίτη ἔκδοσις θέλει δοθῆ ἐν καιρῷ εὐθέτῳ ἢ παρ' ἡμῶν ἢ παρ' ἄλλων, ὅτε καὶ τὰ λείποντα γράμματα τὰ ἐνφοδομημένα παρουσιασθέντα εἰς τὸ φῶς θέλουν κάμει ἀσφαλεστέραν τὴν τοῦ ὄλου ἀνάγνωσιν καὶ ἐρμηνείαν. Ἐν μόνον εὐχόμεθα, ἢ ἀπόσπασις τῶν λίθων ἀπὸ τῆς οἰκοδομῆς νὰ μὴ γίνῃ μὲ βλάβην τῆς ἐπιγραφῆς». Στὸ τέλος τοῦ σύντομου κριτικοῦ ὑπομνήματος ὁ Κουμανούδης, διορατικὸς καὶ αἰσιόδοξος, πρόσθεσε τὴ φράση: *Ταῦτα καὶ καλὴν τρίτην ἔκδοσιν νὰ δώσῃ ὁ Θεός.*

Προξενεῖ ὄντως συγκίνηση ἢ εἰκόνα τοῦ νεαροῦ Βλαστοῦ, –27 ἐτῶν καὶ κάτι ἦταν τότε–, νὰ πορεύεται πάνω σὲ ἡμίονο ἢ φοράδα<sup>8</sup> μέσα στὸ καταχρῆμονο, *καίτοι πυρέσσων ὀλίγον*, ἀπὸ τὴν Ἀνδριτσaina στοὺς Κωνσταντίνους, νὰ κάνει τὸν ἐπανελέγχο πού τοῦ ζήτησε ὁ Κουμανούδης, νὰ σκαλίζει μὲ τὰ χέρια του καὶ νὰ ἀφαιρῆ πετραδάκια γιὰ νὰ διαπιστώσῃ ἂν οἱ στενὲς πλευρὲς εἶναι ἐνεπίγραφες, μᾶς καὶ τὸ κείμενο τῆς πρόσθιας (ὀρατῆς) πλευρᾶς ὑποδεικνυε ὅτι ἡ ἐπιγραφή συνεχίζοταν. Ἡ ἐπιγραφικὴ ἐπιστήμη χρωστάει πολλὰ σὲ αὐτοὺς τοὺς πεπαιδευμένους ἄνδρες, πού ἀντέγραφαν καὶ δημοσίευαν ἐπιγραφὲς ἀπὸ τοὺς τόπους πού κατάγονταν ἢ διέμεναν ἢ ἐπισκέπτονταν, παρέχοντας μάλιστα ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς θέσεις εὐρέσεως τῶν λίθων καὶ ἀξιόλογα σχόλια.

Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἢ νέα (δευτέρη) ἔκδοση τοῦ Κουμανούδη, κατὰ πολὺ βελτιωμένη ἀπὸ τὴν πρώτη, κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ξένων ἐπιστημόνων. Ὁ Charles-Marie-Wladimir Brunet de Presle ἀνακοίνωσε σύντομο ὑπόμνημα περὶ τῆς ἐπιγραφῆς στὴν Académie des inscriptions et belles lettres τοῦ Institut de France στίς 18 Φεβρουαρίου 1859.<sup>9</sup> Παράθεση τοῦ ἀναγνωσθέντος ὑπομνήματος ἔγινε στὸ περιοδικὸ *Πανδώρα*, τόμ. Ι', φυλλ. 220, 15 Μαΐου 1859, 92-95.<sup>10</sup> Ἐκεῖ σημειώνεται ὅτι ὁ Brunet de Presle, βασιζόμενος στὴν εὐχὴ τοῦ Κουμανούδη γιὰ τὴν ἀπόσπαση

7. Εὐχαριστῶ πολὺ τὴ Διεύθυνση τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, καὶ εἰδικὰ τὴν κα Ἀναστασία Ράγκου, γιὰ τὴν ἀποστολὴ ψηφιακοῦ ἀντιγράφου τοῦ φύλλου τῆς ἔφημερίδος.

8. Ὁ Γιάννης Πίκουλας (†), δεινὸς γνώστης τοῦ ἀρχαίου ὀδικοῦ δικτύου τῆς Πελοποννήσου, μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἀκριβῆ διαδρομὴ πού θὰ εἶχε κάνει ὁ Βλαστός, ἐκτιμώντας μάλιστα καὶ τὴ χρονικὴ τῆς διάρκεια (5-6 ὥρες).

9. Βλ. H. Wallon, Notice sur la vie et les travaux de Charles-Marie-Wladimir Brunet de Presle, *CRAI* 1904, 638, σημ. 2.

10. Τὸ δημοσίευμα μοῦ ὑπέδειξε ὁ φίλος Γιώργος Παπαδόπουλος, ἐρευνητῆς στὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ.

Τὸ χρονικὸ τῆς εὑρέσης καὶ τῶν πρώτων δημοσιεύσεων τοῦ διαγράμματος τῶν Μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας

τῶν λίθων ἀπὸ τὴν οἰκοδομὴ, ἔλαβε τὸ θάρρος «τοῦ παραστήσαι καὶ τῷ κυρίῳ Ῥαγκαβῆ<sup>11</sup> πόσον διαφέρει τῇ ἐπιστήμῃ ὅπως ἡ ἐπιγραφή τοῦ Καρνασίου παραδοθῆ ὅσον τὸ δυνατόν ἐντελεστέρα τῇ ἐρεύνη τῶν ἀρχαιολόγων. [...] Ὁ κύριος Ῥαγκαβῆς εὐγενῶς φερόμενος μὲ εἰδοποίησεν ὅτι διαταγαὶ ἐδόθησαν πρὸς τοῦτο. Ὁ κύριος Πιττάκης, ὁ ἄξιος ἔφορος τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχαιοτήτων, ἀνεχώρησε, νομίζω, εἰς Ἀνδανίαν».

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων τῆς Διεύθυνσης Διαχείρισης Ἐθνικοῦ Ἀρχείου Μνημείων<sup>12</sup> δὲν ἐντόπισα κάποιο ἔγγραφο σχετικὸ μὲ τὴ μετάβαση τοῦ Πιττάκη στοὺς Κωνσταντίνους ἢ τὴν ἀναφορὰ του γιὰ τὴν ἀποτοίχιση τῶν λίθων. Ἡ ἀπόσπασή τους ἀσφαλῶς πραγματοποιήθηκε, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν τρίτη δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν Κουμανούδη: Ἡ Μεσσηνιακὴ ἐπιγραφή τρίτον ἐκδιδόμενη, ἐφημ. *Ὁ Φιλόπατρις*, 28 Μαρτίου 1859, ἀριθ. 216:

«Ἐν τῷ τῆς 5 Ἰανουαρίου 1859 καὶ ὑπ' ἀριθ. 204 φύλλῳ τῆς παρούσης ἐφημερίδος ἐκδίδοντες τὸ δεύτερον τὸ ἐξ Οἰχαλίας τῆς Μεσσηνιακῆς ἱερὸν διάγραμμα, ἠυχθήμεν νὰ ἐκδοθῆ καὶ τρίτην φορὰν πλήρως, ἢ παρ' ἡμῶν ἢ παρ' ἄλλων. Ἴδου δὲ σήμερον ὁ Α. Βλαστός μᾶς παρέχει τὴν εὐχαρίστησιν ταύτην· διότι ἐν μέσῳ χειμῶνι μεταβὰς τὸ τρίτον ὁ φιλόπονος νέος ἐξ Ἀνδριτσαίνης εἰς Κωνσταντίνους, ἀντέγραψε καὶ τὸ τέως ἐνφοδομημένον καὶ ἀνέκδοτον τῆς ἐπιγραφῆς μέρος (ἀφοῦ δηλαδὴ οἱ λίθοι ἀπεσπᾶσθησαν ἀπὸ τῶν προθύρων τοῦ ναοῦ καὶ κατετέθησαν ἐντὸς αὐτοῦ, κελεύσει, ὡς ἀκούομεν, τῆς βασιλ. Κυβερνήσεως) καὶ ἔπεμψεν ἡμῖν ἐν ἐπιστολῇ τῆς 6 Μαρτίου οὐ μόνον τοῦ μέρους τούτου τοῦ τελευταίου τῆς ἐπιγραφῆς ἀντίγραφον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων δύο τμημάτων τῶν δις προεκδοθέντων, προσέτι καὶ ἔκτυπα δύο ἐπὶ βεβρωγμένον χάρτου, μέγα μέρος τῆς ὅλης ἐπιγραφῆς δεικνύοντα. Ὅθεν ἔχοντες ἡμεῖς ἀπὸ τῆς προχθῆς τὰ χαρτὰ ταῦτα πρὸ ὀφθαλμῶν, σπεύδομεν νὰ δημοσιεύσωμεν κατ' αὐτὰ τὸ ὅλον τοῦ διαγράμματος».

Ἡ ἀποτοίχιση τῶν δύο πλακῶν καὶ ἡ τοποθέτησή τους μέσα στὴν ἐκκλησίᾳ ἐγίνε περὶ τὰ τέλη Φεβρουαρίου/ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1859. Ὁ Βλαστός εἶχε πλέον τὴ δυνατότητα νὰ κάνει ἀντίγραφα καὶ ἔκτυπα καὶ τῆς στενῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Σὲ αὐτὴ τὴν τρίτη ἔκδοση, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν *editio princeps* τῆς ἐπιγραφῆς, βασίστηκε ὁ H. Sauppe,<sup>13</sup> ὁ ὁποῖος δημοσίευσε τὸ ἴδιο ἔτος ἐκτενὲς ἄρθρο *ξεπλένοντας* τὸ κείμενο τοῦ Κουμανούδη. Καὶ βεβαίως, οἱ Εὐρωπαῖοι σοφοὶ ἀρχισαν νὰ παραπέμπουν στὸν Sauppe, ποὺ νὰ βροῦν τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ ἐφημερίδα!

Μέσα στὴν ἐκκλησίᾳ εἶδαν τὸ 1860 τὶς δύο ἀποτοιχισμένες πλάκες καὶ οἱ A. Conze – A. Michaëlis. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσής τους<sup>14</sup> παρέθεσαν τὶς ἀποκλίσεις τοῦ ἀντιγράφου τους ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Sauppe καὶ δήλωσαν μὲ ἀστερίσκο τὶς ἀναγνώσεις τοῦ Βλαστοῦ ποὺ ἐπιβεβαίωσαν. Σημείωσαν ὅτι ἡ ἀριστερὴ στενὴ πλευρὰ ἔχει ἐπεξεργασία [ἀναθύρωση;], ποὺ

11. Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ἦταν τότε ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν (*ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας*) τῆς πρώτης κυβερνήσεως τοῦ Ἀθανασίου Μιαούλη (13 Νοεμβρ. 1857 – 26 Μαΐου 1859), βλ. Α. Μακροδημήτρης, *Οἱ ὑπουργοὶ τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος 1829-2000*, Ἀθήνα 2000, 50-51.

12. Εὐχαριστῶ πολὺ τὴν Ἀθηνᾶ Χατζηδημητρίου, δρ. Προϊσταμένη τοῦ Τμήματος Διαχείρισης Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων καὶ τὴ Σοφία Φραγκουλοπούλου, δρ. ἀρχαιολόγο τοῦ Τμήματος, γιὰ τὴ βοήθεια καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ Ἀρχεῖο.

13. Die Mysterieninschrift aus Andania, *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen* 8 (1859) 217-274.

14. *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica* (= *Annales de l' Institut de correspondance archéologique*) 33 (1861) 51-56, ἀρ. 22.

κατ' αὐτοὺς ὑποδεικνύει ὅτι ἦταν προσαρτημένη σὲ μία ἄλλη παρόμοια πλάκα, ἡ ὁποία πιθανότατα περιείχε τὴν ἐλλείπουσα ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς.

Ὅταν ὁ P. Foucart<sup>15</sup> ἐπισκέφθηκε τοὺς Κωνσταντίνους τὸ 1868, βρῆκε καὶ πάλι ἐντοιχισμένους τοὺς δύο λίθους. Οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ εἶχαν τὴν ἀτυχή ιδέα νὰ ἐντοιχίσουν ἐκ νέου τοὺς λίθους στὸ μικρὸ κτίσμα ποὺ χρησίμευε ὡς ἐκκλησία καὶ ὡς σχολεῖο. Μάλιστα, τὸ κατώτερο μέρος τοὺς δὲν ἦταν ὄρατό, τὸ κάλυπταν δύο πετρόκτιστα παγκάκια. Ὁ Foucart κατάφερε μὲ δυσκολία νὰ κάνει ἔκτυπο τῆς πρόσθιας ὄρατῆς πλευρᾶς. Σημειώνει ὅτι ἡ αὐτοψία καὶ τὸ ἔκτυπο ἐπέφεραν βελτιώσεις στὶς προηγούμενες ἐκδόσεις, τονίζοντας ὅτι κατὰ κανόνα ἐπιβεβαίωσε τὶς ἀναγνώσεις τοῦ Βλαστοῦ καὶ ἀπέρριψε τὶς διορθώσεις ποὺ εἶχε κάνει ὁ Sauppe ἀναθεωρώντας τὸ κείμενο τῆς τρίτης ἐκδοσῆς τοῦ Κουμανούδη.<sup>16</sup>

Τὸ μικρὸ κτίσμα (ἐκκλησία/σχολεῖο) στὸ ὁποῖο εἶδε ἐντοιχισμένους τοὺς δύο λίθους ὁ Foucart, προφανῶς καὶ δὲν εἶναι ὁ ἐπιβλητικὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου, στὸν ὁποῖο βρίσκονται σήμερα ἐντοιχισμένοι. Συνεπῶς, ἀκολούθησε μιὰ δεύτερη ἀπόσπαση τῶν λίθων πρὶν τὸν τρίτο καὶ ὀριστικὸ ἐντοιχισμό τοὺς, ποὺ ἔγινε πιθανὸν ὅταν κατασκευάστηκε τὸ σημερινὸ περίτεχνο περιθύρωμα τῆς εἰσόδου. Τότε μάλλον τοποθετήθηκε καὶ τὸ ἐνεπίγραφο ὑπέρθυρο<sup>17</sup> ποὺ φέρει τὴ χρονολογία 1895, πιθανότατα σὲ β' χρήση, μεταφερόμενο ἀπὸ οἰκία τοῦ χωριοῦ.

Συνοψίζοντας, σημειώνω τὰ ἀκόλουθα: 1) Ἡ στήλη βρέθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1858 στὴ θέση *Καμάραις* ἢ *Κεφαλόβρυσον* ἢ *Διβάρι*, ἡ ὁποία ἐξαιτίας τῆς εὕρεσης τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων προσδιορίζεται τοπογραφικὰ ἐντὸς τοῦ Καρνασίου ἄλσους,<sup>18</sup> ὅπου ἐτελοῦντο τὰ Μυστήρια. 2) Τὰ δύο θραύσματα τῆς στήλης ἐντοιχίσθηκαν σχεδὸν ἀμέσως ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης στοὺς Κωνσταντίνους, ὅπου τὰ πρωτοεἶδε ὁ Βλαστός τὸν Νοέμβριο τοῦ 1858. 3) Οἱ λίθοι ἀποτοιχίσθηκαν περὶ τὰ τέλη Φεβρουαρίου/ἀρχῆς Μαρτίου 1859, μὲ ἐντολὴ τῆς βασιλικῆς Κυβερνήσεως (κατὰ Κουμανούδη), καὶ εἰδικότερα μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ Ραγκαβῆ καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ Πιττάκη (κατὰ Brunet de Presle). Μόνο ὁ Βλαστός (Μάρτιος 1859) καὶ οἱ Conze –

15. *Explication des Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et en Asie Mineure*, στὴν ἐκδοσὴ Ph. Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure II. Mégaride et Péloponnèse*, Paris 1876, 161-176, ἀρ. 326a.

16. Στὴ δημοσίευση τοῦ P. Foucart βασίσθηκε ὁ W. Dittenberger στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς *Sylloge* (*Syll*<sup>1</sup> 388). Στὴ συνέχεια, μέχρι τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἐπιγραφῆς στὶς *IG* (1913) ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες δημοσιεύσεις: Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques*, Bruxelles 1900, ἀρ. 694· *Syll*<sup>2</sup> 653· R. Meister, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften* III.2: *Die Inschriften von Lakonien, Tarent, Herakleia (am Siris) und Messenien*, Göttingen 1905, ἀρ. 4689· J. von Protz – L. Ziehen, *Leges Graecorum Sacrae e Titulis Collectae* II, Leipzig 1906, ἀρ. 58.

17. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴ: ὁ ἀρχιτέκτων I. K. Κολοκούσης 1895. Ἡ χρονολογία εἶναι χαραγμένη ἐκατέρωθεν σταυροῦ. Τὸ ἔτος 1895 δὲν σχετίζεται μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, ἀφοῦ οἱ δύο πλάκες τῆς ἐπιγραφῆς εἶχαν ἐντοιχισθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1858, ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ ἐπισκευὴ ἢ ἀνακαίνιση, ἐφόσον, ὅπως προκύπτει ἀπὸ φωτογραφία τῆς 20ῆς Σεπτ. 1922, τὸ ἐν λόγῳ ὑπέρθυρο δὲν εἶχε τότε τοποθετηθεῖ. Ἡ φωτογραφία ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ *Το χωριό μας Κωνσταντῖνοι Μεσσηνίας*, ἀρ. φυλ. 96, Ὀκτ.-Δεκ. 2020, 6 (περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου «Ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος»). Τὴν ὑπόδειξη ὀφείλω στὴ συνάδελφο καὶ φίλη Εὐη Λαμπροπούλου.

18. Βλ. M. N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930, 89-99· N. Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις. Μεσσηνιακὰ – Ἠλιακὰ*, Ἀθήνα 1979, 145-147· W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography* V, Berkeley 1985, 46-51· πρβλ. Gawlinski, ὁ.π. (σημ. 2) 33-41. Γιὰ τὶς νεώτερες ἀνασκαφικὰς ἔρευνες στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Διβαρίου, βλ. Ξένη Ἀραπογιάννη, *ΑΔ* 62 (2007) Β1-Χρον. [2014], 347-349.

Τὸ χρονικὸ τῆς εὑρέσης καὶ τῶν πρώτων δημοσιεύσεων τοῦ διαγράμματος τῶν Μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας

Michaëlis (1860) εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἐξετάσουν ἀποσπασμένους τοὺς λίθους καὶ νὰ ἀντιγράψουν καὶ τὸ κείμενο τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. 4) Τὸ 1868, κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Foucart, εἶχαν ξανὰ ἐντοιχισθεῖ σὲ μικρὸ οἰκοδόμημα (ἐκκλησία/σχολεῖο). 5) Ἡ σημερινή τους θέση δηλώνει ὅτι ἀποτοιχίσθηκαν ἀπὸ τὸ μικρὸ κτίσμα καὶ ἐντοιχίσθηκαν καὶ πάλι στὸν ἐνοριακὸ ναὸ τῶν Κωνσταντίνων, σὲ ἄγνωστο πρὸς τὸ παρὸν χρόνον.

Οἱ δύο λίθοι τοῦ διαγράμματος τῶν Μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας, τρεῖς ἐντοιχισμένοι καὶ δις ἀποτοιχισμένοι, παραμένουν ἔκθετοι στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου ἐδῶ καὶ 164 χρόνια. Ἐπιβάλλεται γιὰ λόγους προστασίας πρωτίστως ἢ ἀπόσπασή τους ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ἐκκλησίας, ἢ ἀντικατάστασή τους μὲ ἐκμαγεία<sup>19</sup> καὶ ἡ μεταφορὰ καὶ ἔκθεσή τους σὲ Μουσεῖο.<sup>20</sup> Ἡ θέση τους εἶναι στὸ Μουσεῖο τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, τῆς πόλης ποὺ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὸ μυθολογικὸ, ἱστορικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο τῆς τέλεσης τῶν Μυστηρίων.

Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀποτοίχιση θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐξέταση καὶ τῶν δύο ἄλλων πλευρῶν τῶν θραυσμάτων, τῆς ἀριστερῆς στενῆς πλευρᾶς καὶ τῆς πίσω, ὥστε νὰ γνωρίζουμε μὲ ἀσφάλεια ἂν ὁ λίθος ἔχει ἀριστερὰ ἀναθύρωση (ὅπως μαρτυροῦν οἱ Conze – Michaëlis) ἢ ἂν ἦταν ἐπιγεγραμμένη καὶ ἡ πίσω πλευρὰ τῆς στήλης.<sup>21</sup> Ἀναμφίβολα ἐλλεῖπει τὸ προοίμιο τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖο θὰ περιεῖχε τὸ πολιτικὸ καὶ διοικητικὸ πλαίσιο τῆς ἔκδοσης τοῦ διαγράμματος,<sup>22</sup> καὶ πιθανὸν διατάξεις τοῦ κανονισμοῦ. Τὸ ἐλλείπον κείμενο θὰ ἦταν ἐπιγεγραμμένο εἴτε σὲ ἄλλο λίθο ποὺ θὰ προσαρμοζόταν ἀριστερὰ εἴτε στὴν πίσω πλευρὰ τῆς στήλης. Στὴ δεύτερη περίπτωση, μετὰ τὴν ἀποτοίχιση τῶν θραυσμάτων καὶ τὸν καθαρισμὸ τῆς πίσω πλευρᾶς, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἔχουμε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἐλλείπον κείμενο.

---

19. Ἐκμαγεία εἶχαν κατασκευαστεῖ τὸ 2008 γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπανεκθέσεως τοῦ Μπενάκειου ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Καλαμάτας, βλ. *ΑΔ* 63 (2008), Β1 [2014], 389.

20. Τὸ ὅτι δὲν εἶναι πλήρες τὸ διάγραμμα προκύπτει καὶ ἀπὸ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν Δέκα (στ. 126-132), πρβλ. Gawlinski, ὅ.π. (σημ. 2) 2.

21. Ὁ Βλαστός καὶ οἱ Conze – Michaëlis, οἱ μόνοι ποὺ εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἰδοῦν ἀποσπασμένους τοὺς λίθους, δὲν περιγράφουν τὴν πίσω πλευρὰ, πιθανὸν ἐπειδὴ ἔφερε κονιάματα ὀφειλόμενα στὸν ἐντοιχισμό τους.

22. Τὸ ὅτι δὲν εἶναι πλήρες τὸ διάγραμμα προκύπτει καὶ ἀπὸ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν Δέκα (στ. 126-132), πρβλ. Gawlinski, ὅ.π. (σημ. 2) 2.



Εικ. 1. Ἡ στήλη τοῦ διαγράμματος τῶν Μυστηρίων  
(φωτογραφική σύνθεση Τάσου Παπαδόγκωνα, σχεδιαστή τῆς ΕΦΑ Μεσσηνίας).





Εικ. 2. Τὰ ἐντοιχισμένα θραύσματα ἐκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὸς Κωνσταντίους.